

Veranderende kennisregimes en het onbehagen in de academie

Kanttekeningen bij de malaise in het Hoger Onderwijs

Wat is er aan de hand met de universiteiten? Wie de betrokkenen beluistert en de debatten volgt die zo nu en dan oplaaien, ontkomt niet aan de indruk van een wijdverbreide malaise. Over verschillende aspecten daarvan verschijnen met enige regelmaat commentaren van betrokkenen en nota's en rapporten van beleidsinstellingen. Een enkele keer komt het tot een openbare discussie, zoals najaar 2001 in *NRC Handelsblad* naar aanleiding van een artikel van Abram de Swaan over zijn ervaringen als gastdocent (De Swaan 2001). Er zijn echter maar weinig studies beschikbaar waarin getracht wordt om onafhankelijk van de beleidsvoering en de heersende politieke agenda's een enigszins samenhangende analyse te presenteren van wat er in het Hoger Onderwijs gaande is.

In een aantal van deze betrekkelijk schaarse algemene publicaties is de afgelopen jaren beargumenteerd dat de gangbare opvattingen over kennisvorming en de bestaande instellingen op dit terrein hun betekenis aan het verliezen zijn of al verloren hebben. Het 'natuurwetenschappelijke kennisideaal', de disciplinaire organisatie van academisch onderwijs en onderzoek, de negentiende-eeuwse academische idealen, geen van alle zouden zij nog passen bij de snelle veranderingen in wetenschap, technologie en samenleving. Een radicale herbezinning is derhalve vereist op onderzoek, wetenschap en hoger onderwijs.

Een van de meer bekende richtingen van waaruit deze gedachte is verkondigd is het postmodernisme. Jean-François Lyotard, een van de aanstichters, presenteerde zijn boekje *La condition postmoderne* (1979) niet voor niets als een 'rapport' over kennis en wetenschap aan het einde van de twintigste eeuw (vgl. Wilterdink 1999). Volgens een van de favoriete redeneringen uit postmoderne hoek is ook (natuur)wetenschappelijk onderzoek maar een lokaal verschijnsel, ingebed in netwerken van onderzoekers die onderhandelen over wat zij werkelijkheid noemen. Volgens auteurs als Lyotard en Latour impliceert dit dat het 'grote verhaal' van cumulatieve kennis en wetenschappelijke vooruitgang ten einde is. Veel hedendaagse wetenschapsonderzoekers beperken hun blik

dan ook tot waarneembare interacties op kleine schaal en gaan voorbij aan de institutionele structuur van het wetenschapsbedrijf die centraal stond in het werk van Merton en Ben-David.¹

Op geheel andere gronden klinken ook uit de natuurwetenschappen pleidooien voor een nieuwe opvatting over wetenschappelijke kennisvorming. In wat veelal het 'Newtoniaanse' kennisideaal heet, worden – naar het voorbeeld van de hemelmechanica – deterministische en omkeerbare processen verondersteld. Deze worden beschreven door universele wetten die nauwgezette en betrouwbare voorspellingen mogelijk maken. Maar in plaats van omkeerbaar en deterministisch zijn vele processen in de natuur omkeerbaar noch voorspelbaar. Voor Ilya Prigogine noopt dit tot een andere opvatting over kennis. Wat eens gold als het hoogste ideaal, het opstellen van onwrikbare natuurwetten, is een barrière geworden in het onderzoek, een illusie die moet worden vervangen door een wetenschapsmodel waarin dynamische processen centraal staan, waarvan het verloop onzeker is en de uitkomsten dikwijls onvoorspelbaar. Delen van de natuurwetenschap komen daarmee in de buurt bij het type problemen dat in de sociale wetenschappen al veel langer bekend is (vgl. Wallerstein 1999a, b).

Naast postmoderne filosofen en eigentijdse wetenschapstheoretici is in het onlangs verschenen *Re-thinking Science* (2001) van Helga Nowotny, Peter Scott en Michael Gibbons weer een ander gezichtspunt gekozen, dat op het eerste gezicht het meest interessant is voor sociologen. Hoewel er belangrijke overeenkomsten zijn met filosofen als Lyotard, is het de auteurs van *Re-thinking Science* vooral te doen om de sterk gegroeide buiten-universitaire kennissector en de gevolgen hiervan voor wat zich afspeelt binnen de academische wetenschapsbeoefening. Hun boek is in dat opzicht vergelijkbaar met het werk van de zogenoemde Starnberg-groep uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw, werk dat overigens sinds de opkomst van de 'social studies of science' in vergetelheid is geraakt.² Ook zijn er raakvlakken met de kennistheoretische literatuur over leren en onderzoek doen buiten de academische instellingen, 'action learning' en 'naturalistisch onderzoek',³ en in meer algemene zin met

1 Een evenwichtig overzicht over de ontwikkeling van het wetenschapsonderzoek en de wetenschaps sociologie biedt Felt, Nowotny & Taschwer (1995); voor een kritische bespreking van relativistische richtingen zie Bourdieu (2001) en Gingras (1995).

2 Dit werk, ook wel bekend als de 'finaliseringsthese', ging over de 'vermaatschappelijking' van de natuurwetenschappen, zie Böhme et al. (1978).

3 Zie bijvoorbeeld David Erlandson et al. (1993).

beschouwingen over de ‘kennissamenleving’, een topos dat inmiddels wijdverbreid is geraakt (vgl. De Wilde 2002). *Re-thinking Science* gaat aan al deze verwantschappen echter onbekommerd voorbij.

Eén en één is twee

Re-thinking Science is het vervolg op een spraakmakend eerder boek, *The New Production of Knowledge* (1994), waarin een samenhangende visie werd gepresenteerd op de hedendaagse toestand van het hoger onderwijs, wetenschap en technologie. Geen muizenissen, maar een veelomvattend perspectief, opgewekt van toon en resoluut voorzien van toekomstvisie, beleidsprogramma en managementimplicaties. De studie werd geschreven door een groep van zes internationaal bekende deskundigen, waardoor het boek de allure kreeg van een manifest. De oorspronkelijke auteurs waren Michael Gibbons (directeur van de Science Policy Unit, Essex), Camille Limoges (Center for Interuniversity Research on Science and Technology, Québec), Helga Nowotny (wetenschapsstudies, Wenen), Simon Schwartzman (politicoloog, São Paulo), Peter Scott (onderwijskunde, Leeds) en Martin Trow (Public Policy, Berkeley). Omdat allen beschikten over een ruime ervaring in het beleidscircuit zag het ernaaruit dat wat hier werd aanbevolen de visie was van een invloedrijke denktank van beleidsadviseurs. De verwijzingen naar *The New Production of Knowledge* hebben dit inmiddels bevestigd: het boek is de afgelopen jaren veel geciteerd in beleidsgeoriënteerde tijdschriften (Shinn 2002).

The New Production of Knowledge is door de schematische betoogtrant niet moeilijk samen te vatten. De stelling van het boek luidt dat zich een nieuw stelsel van kennisvorming heeft ontwikkeld, dat in ‘vrijwel ieder opzicht’ verschilt van het universitaire stelsel zoals dat in de negentiende eeuw in de westerse wereld is opgekomen. Om het contrast tussen beide te benadrukken spreken de auteurs van ‘Mode 1’ voor het oude, en ‘Mode 2’ voor het nieuwe stelsel.

In de eerste modus komt kennisvorming tot stand in universitaire disciplines die betrekkelijk autonoom zijn, zowel ten opzichte van elkaar als ten opzichte van buiten-universitaire groepen en instellingen. Disciplinevorming begon in de natuurwetenschappen en gaandeweg werden het natuurwetenschappelijke kennisideaal en de bijbehorende organisatievormen overgenomen in de sociale wetenschappen en de humaniora. De eerste modus wordt door de auteurs als volgt getypeerd:

The complex of ideas, methods, values and norms that has grown up to control the diffusion of the Newtonian model of science to more and more fields of enquiry and ensure its compliance with what is considered sound scientific practice (p. 167).

In deze omschrijving ligt de nadruk op het Newtoniaanse wetenschapsmodel en op de beheersfunctie van disciplines. Aan de eerste modus maken de auteurs overigens weinig woorden vuil. Een nadere omschrijving van 'het Newtoniaanse wetenschapsmodel' ontbreekt, en de vraag waarom juist dit model over de hele linie dominant zou zijn geworden blijft onbesproken. Over hoe dit 'model' in de praktijk functioneert wordt ook zo goed als niets gezegd. Wat het 'Newtoniaanse wetenschapsmodel' heet, is feitelijk weinig meer dan een academische gemeenplaats, die in de context van het betoog ook een bij uitstek polemische functie vervult. Dat aan deze eerste modus sowieso weinig aandacht wordt besteed, komt wellicht ook omdat deze door de schrijvers wordt beschouwd als een verstard overblijfsel uit het verleden dat vroeg of laat wel op zal gaan in het nieuwe stelsel (vgl. Gibbons et al. 1994: 154).

Het eigenlijke onderwerp van het boek is de tweede modus van kennisvorming. Deze is ontstaan door de snelle groei van het aanbod aan kennisproducenten voor wie geen plaats meer was in het hoger onderwijs. De nieuwe kennisproducenten hebben zich in toenemende mate begeven in andere sectoren, waar zij emploten vonden omdat niet alleen het aanbod van, maar ook de vraag naar gespecialiseerde kennis sterk toenam. De groei van vraag en aanbod werd sinds de jaren zeventig versterkt door de toegenomen internationale concurrentie, en meer recent door de nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Het gevolg van deze ontwikkeling was de opkomst van een nieuw kennisbestel, dat anders functioneert dan de traditionele universiteiten, nieuwe kennisvormen voortbrengt en waarin andere standaarden en criteria opgeld doen.

Kennisvorming nieuwe stijl

Dit nieuwe stelsel wordt omschreven aan de hand van vijf kenmerken. De voornaamste eigenschap is dat de vorming van kennis plaatsvindt in de gebruikerscontext waardoor de voortgebrachte inzichten in sterke mate *context- en gebruiksafhankelijk* zijn. Het oplossen van problemen wordt niet meer gedicteerd door wetenschapsinterne vragen, maar van meet af aan door de behoeften van gebruikers. Traditioneel is dit het domein van de 'toegepaste'

wetenschappen, maar die uitdrukking veronderstelt een eenrichtingsverkeer dat niet meer opgaat. De tweede modus is ruimer en meeromvattend, er zijn meer spelers bij betrokken en meer gevarieerde criteria in het spel. Hoewel er overeenkomsten zijn met de 'toegepaste wetenschappen' berust de tweede modus op meervoudige, interactieve en dynamische gebruikersconstellaties, waardoor het onderscheid tussen fundamenteel en toegepast onderzoek zijn geldigheid heeft verloren.

In plaats van mono- of multidisciplinair is hedendaagse kennisvorming *transdisciplinair*. In de vorming van kennis komen vele heterogene elementen samen. Dit gebeurt niet door inzichten uit één discipline toe te passen, of door gedachten uit twee of meer disciplines te combineren. Kennisvorming wordt onafhankelijk van disciplinaire indelingen en afgrenzingen, ze is de disciplines voorbij, zodat de resultaten ook niet meer kunnen worden herkend als een inter- of multidisciplinaire synthese. Kennisvorming in de tweede modus kent eigen theoretische structuren, onderzoeksmethoden en praktijkvormen. Transdisciplinariteit, aldus de auteurs, is 'problem solving capability on the move'. De geproduceerde kennis wordt niet zozeer vastgelegd in vakbladen en getoetst door vakgenoten, maar opgenomen in een stroom die van de ene probleemcontext naar de andere vloeit, een proces dat mogelijk is geworden door de toenemende dichtheid van communicatienetwerken:

Even though problem contexts are transient, and problem solvers highly mobile, communication networks tend to persist and the knowledge contained in them is available to enter into further configurations (p. 5).

De vaardigheden en de behoeften van de betrokkenen zijn niet homogeen maar juist *heterogeen*. Kennis wordt voortgebracht door probleemoplossende teams waarvan de samenstelling wisselt met de vereiste kennis en ervaring. Dit proces wordt niet gestuurd of gepland door een centrale organisatie, het wordt gedragen door een veelheid van uiteenlopende organisaties (denktanks, adviesbureaus, overheidsinstanties, laboratoria) en wordt gegenereerd in en door hun toegenomen communicatie.

De productie en verbreiding van kennis worden bovendien mede bepaald door het zich rekenschap geven van uiteenlopende maatschappelijke belangen (*social accountability*). Maatschappelijke afwegingen dringen door in het proces van kennisvorming, niet alleen in het gebruik van kennis, maar in de vraagstellingen en de onderzoeksprioriteiten zelf. De mogelijke effecten van kennis zijn van meet af aan betrokken in de afwegingen omtrent onderzoek. Bij de deelnemers draagt dit bij aan een groeiende reflexiviteit. Zij worden gedwongen

zich rekenschap te geven van de uiteenlopende belangen, waarden en standpunten van de betrokken partijen.

Met deze veranderingen worden ook de beoordelingscriteria ruimer. Niet alleen de gespecialiseerde deskundigheid van directe vakgenoten telt, ook andere overwegingen krijgen geldigheid: cognitieve criteria raken vervlochten met bestuurlijke behoeften, overwegingen van doelmatigheid en kwesties van sociale aanvaardbaarheid. De kwaliteitscriteria voor kennis worden *meerdimensionaal*.

Wat in *The New Production of Knowledge* wordt gepresenteerd is in een aantal opzichten herkenbaar: de sterk gegroeide kennissector buiten de academie, de onvrede met disciplinaire scheidslijnen, de vorming van trans- of interdisciplinaire terreinen voor onderzoek en onderwijs, de verschuivingen in beoordelingscriteria bij de financiers van onderzoek. Toch is de gepresenteerde analyse weinig overtuigend en in een aantal opzichten uitermate problematisch.

De dichotomie van een eerste en een tweede modus is al een weinig gelukkige conceptualisering, omdat het tegenover elkaar stellen van twee stelsels van kennisproductie tot een veel te schematische typering leidt. Bepaalde kenmerken van de tweede modus bestaan al veel langer, en voorzover de auteurs een historische ontwikkeling schetsen gebeurt dit op louter clichématige wijze: het 'Newtoniaanse wetenschapsmodel' raakt gaandeweg verspreid over steeds meer vakgebieden. Wetenschapshistorici en wetenschapssociologen hebben er terecht op gewezen dat dit beeld van met name de negentiende en twintigste-eeuwse natuurwetenschappen misleidend en onhoudbaar is.⁴ In plaats van ontwikkelingen in kaart te brengen en de mogelijke oorzaken en gevolgen te bezien, verlaten de auteurs zich op een statische karikatuur: modus 1 staat tegenover modus 2 als oud tegenover nieuw, autonoom tegenover heteronoom, homogeen tegenover heterogeen, individueel tegenover sociaal, et cetera. Dat is geen verhelderende diagnostiek.

Enige historische onderbouwing ontbreekt; al evenmin doen de schrijvers enige poging om hun betoog empirisch te funderen. Hier en daar dwarrelen wat voorbeelden voorbij, maar óf, waar en in welke mate zich voordoet wat de auteurs beweren, valt op grond van hun materiaal in het geheel niet te achterhalen. Bij gebrek aan empirische gegevens blijven de kenmerken die aan 'mode 2' worden toegedicht vaag en getuigen ze vooral van een mateloos vertrouwen

4 Zie Shinn (2000, 2002), Pestre (2000) en het antwoord van Nowotny (2000) op Pestre. Over disciplinevorming zie Heilbron (2003).

in soepele, dynamische kennisnetwerken buiten de universiteiten. Zo beweren de auteurs dat kennisvorming in de tweede modus 'eigen theoretische structuren, onderzoeksmethoden en praktijkvormen' kent, zonder enige poging te doen om die bewering te verduidelijken aan de hand van gevalsbeschrijvingen. Hoe verloopt het proces van kennisvorming in adviesbureaus of bij andere commerciële instituten? Welke rol speelt onderzoek daar en hoe verhoudt dit zich tot de meer academische kennistradities? De lezer komt er helaas niets over aan de weet.

Problematisch is ook dat de schrijvers zich zonder voorbehoud opstellen als pleitbezorgers van het nieuwe bestel, terwijl ze voorbijgaan aan de vragen die het door hen geschetste bestel oproept. Met enige goede wil kan de tweede modus worden opgevat als een eigen geheel van kennisinstellingen. De factoren die hebben bijgedragen aan de opkomst van deze buiten-academische sector (snel toegenomen aanbod en vraag) zijn plausibel, maar of deze sector een enigszins samenhangende structuur heeft, staat allerm minst vast. Is het wel een 'systeem', of is het voornaamste kenmerk van dit uiterst heterogene geheel van instellingen en netwerken, dat het anders werkt dan de academische instellingen?

Als deze 'tweede modus' al een systeem vormt, dan is het in ieder geval een heel bijzonder systeem, want het kent geen reproductiemechanisme. Misschien wordt er in toenemende mate onderzoek verricht buiten de universiteiten, wellicht raken de resultaten daarvan verspreid onder degenen die daar baat bij hebben, maar als die kennis nergens wordt opgeslagen, gesystematiseerd en overgedragen aan nieuwe generaties zal die onherroepelijk weer verloren gaan. De vraag die deze tweede modus oproept is dus hoe zulke heterogene, sociaal verspreide en snel veranderende netwerken kunnen fungeren als collectief geheugen. Hoe kunnen ze waarborgen dat er nieuwe generaties kennisdragers worden gevormd? Als de productie van kennis niet samengaat met de reproductie van kennis, gaat die kennis teloor en houdt kennisvorming inderdaad op cumulatief te zijn.

Een oceanisch wereldbeeld

De aard en de kwaliteit van de geproduceerde kennis roepen eveneens vragen op. In de eerste modus berust kwaliteitscontrole op *peer review*, oordeelsvorming onder vakgenoten die tegelijk elkaars concurrenten zijn. Kennis wordt in dit bestel alleen dan als geldig beschouwd als deskundige rivalen deze aanvaardbaar of ten minste verantwoord achten. Dat systeem heeft allerlei gebre-

ken, maar werkt enigszins. Hoe wordt nu de aanvaardbaarheid van kennis in de tweede modus bepaald? Kwaliteitscontrole, schrijven de auteurs:

takes on transient and temporary forms, exhibits fluid contours and provisional norms, and occupies institutional spaces which can accommodate knowledge producers with many different institutional affiliations, either simultaneously or sequentially (p. 33).

Deze belijdenis is kenmerkend voor de stijl en de stellingname van *Re-thinking Science*. Behalve de vaagheid van de formulering spreekt er een onvoorwaardelijk vertrouwen uit in ongedifferentieerde, alomtegenwoordige en altijd vloeiende en flexibele netwerkstromen. In deze fantasie is arbeidsdeling een gebrek aan flexibiliteit, en maatschappelijke differentiatie een achterhaald modernisme. Net als in postmoderne denkbeelden wordt stelselmatig voorbij gegaan aan de dwang van economische, politieke en juridische structuren, zodat de wereld nog slechts verschijnt als een volstrekt structuurloos geheel, als een onophoudelijke beweging van in elkaar grijpende en elkaar doorkruisende communicatiestromen. Onderscheidingen in sectoren en levenssferen zijn verdwenen, maatschappelijke scheidslijnen vervaagd, en machtsconflicten en belangentegenstellingen zijn opgelost in de fluïde contouren van 'transient and temporary forms'.

Dit *oceanische wereldbeeld*, zoals je deze voorstelling kunt noemen, beantwoordt aan een verlangen naar alzijdige communicatie en vloeiende overgangen, maar realistisch valt deze visie moeilijk te noemen.⁵ Als we ons beperken tot het terrein van wetenschappelijk onderzoek valt bijvoorbeeld niet in te zien hoe wetenschappelijk werk beoordeeld kan worden zonder vorm van *peer review*, met andere woorden zonder een onderscheid te maken tussen 'deskundigen' en 'leken'. Vele maatschappelijke controverses van de afgelopen jaren (kernenergie, aids, BSE, milieurisico's) hebben laten zien dat onafhankelijke wetenschappelijke onderzoekers een cruciale rol spelen, niet alleen in het wetenschappelijke debat over de geldigheid van wetenschappelijke inzichten, maar evenzeer in de publieke discussie en de beleidsvoering. Wie dat miskent komt uit bij populistische opvattingen, die de politieke pendant zijn van het relativisme in de kennistheorie.

5 Postmoderne opvattingen over 'vloeibare verbanden' en grenzeloze 'hybridisering' gaan bijvoorbeeld voorbij aan mechanismen als padafhankelijkheid en keuzeverwantschap (Engbersen 2001).

Samenleven in de tweede modus

In het vervolg op *The New Production of Knowledge* is geen van de geopperde bezwaren ondervangen. *Re-thinking Science* zet het dichotome stramien blijmoedig voort. Het bevat geen enkele empirische verheldering van de verkondigde stellingen en gaat opnieuw voorbij aan de vragen en problemen die het idee van deze 'tweede modus' oproept. Het voornaamste verschil met de eerste aflevering is dat in *Re-thinking Science* beide modi niet alleen betrekking hebben op kennisvorming, maar op de samenleving als geheel. 'Mode-2 science' is een onderdeel van een 'mode-2 society'. De eerste modus van samenleven wordt gelijk gesteld aan de moderne differentiatie in politieke, economische en culturele domeinen. In de tweede modus vervagen de grenzen en afbakening, en doordringen de verschillende sferen elkaar:

science and society have become transgressive arenas, co-mingling and subject to the same evolutionary trends (Nowotny et al., p. 4).

In het licht van deze generalisering wordt de tweede modus van kennisvorming niet anders gepresenteerd dan in de eerste aflevering. Processen van kennisproductie worden bepaald door vier ontwikkelingen. Ten eerste ontwikkelen wetenschap en samenleving zich voortaan op een gelijktijdige en interactieve wijze: de complexiteit en onzekerheid zijn toegenomen, en het stelsel van kennisproductie kenmerkt zich door een grotere openheid hiervoor. Ten tweede neemt de contextafhankelijkheid van kennisvorming toe. Die afhanke-

6 Dit geldt ook voor de positieve bespreking door Hans Harbers. Zijn enige bezwaar tegen *Re-thinking Science* is dat de auteurs te weinig oog hebben voor de vraag wie er nu profiteert van de verschuiving van de eerste naar de tweede modus. 'Het achterhoedegevecht met de autonomiedenkers is misschien gewonnen, maar daarmee is de strijd om wetenschap en technologie nog lang niet beslecht' (Harbers 2002).

7 De overgang van eerste naar de tweede modus is veroorzaakt door twee ontwikkelingen. De oliecrisis (1973-1975) bracht onverwacht de kwetsbaarheid aan het licht van technologisch hoogontwikkelde samenlevingen en had tot gevolg dat het vertrouwen in de regelmaat en de beheersbaarheid van maatschappelijke processen plaats maakte voor een besef van onzekerheid en onvoorspelbaarheid. Met de val van de Berlijnse muur en de ineenstorting van de communistische regimes kwam vervolgens een einde aan de bi-polaire wereld en was de steun voor de academische wetenschap niet langer vanzelfsprekend.

lijkheid kent, al naar gelang het kennisdomein, sterkere en zwakkere vormen, maar over de hele linie groeit het aantal, de variëteit en de onderlinge communicatie tussen de bij de kennisproductie betrokkenen. Ten derde gaat het bij kennisvorming niet meer uitsluitend om cognitieve betrouwbaarheid, maar ook om herkenbaarheid, behoefte, doelmatigheid, draagvlak. Er treedt een verschuiving op van 'betrouwbare kennis' naar 'socially robust knowledge'. Ten vierde komen de verschillende belangen, afwegingen en deskundigheden samen in de *agora*, de publieke ruimte, waar wetenschap, markt, politiek en ethiek elkaar ontmoeten.

De passages over 'maatschappelijk robuuste kennis' behoren tot de meer vergaande beweringen die in *Re-thinking Science* worden gedaan. Naarmate wetenschappelijke gemeenschappen opener en meeromvattend worden, zou de geproduceerde kennis 'sociaal robuuster' zijn. Astrologie kun je in dat opzicht 'sociaal robuuster' noemen dan de astronomie. Maar de auteurs gaan nog een stap verder : 'sociaal robuuste kennis' achten zij namelijk 'superieur' aan 'betrouwbare kennis', zoals ze het noemen, vanwege het soepele, mobiele en interactieve karakter ervan (vgl. Nowotny et al. 2001, p. 258). De gebruikswaarde van onderzoek wordt verheven boven de juistheid ervan. Dat is van oudsher een relativistische opvatting, die in dit geval niets te maken heeft met filosofische bespiegelingen over de *linguistic turn* of het postmodernisme, maar die wordt verwoord met een beroep op de toegenomen macht van de markt ten opzichte van de academie.

Beleidsideologie, staatsdwang en tegenmacht

Voor zover er sprake is van een afbrokkelende autonomie van de universiteiten is dat geen ontwikkeling van de afgelopen jaren. Door de enorme expansie van de universiteiten na de Tweede Wereldoorlog is de afhankelijkheid van buiten-universitaire belangen op velerlei wijze toegenomen. Een veelheid van kundes heeft aan betekenis gewonnen ten opzichte van de klassieke disciplines, de studieduur is bekort, het onderzoek concentreert zich in en rond onderzoekscholen en dreigt uit de eerste fase te verdwijnen, de veranderde financieringsstructuur voor onderzoek bevordert grootschalig en meer toegepast onderzoek. Al deze veranderingen hangen tot op zekere hoogte samen met processen van schaalvergroting, bureaucratisering en kostenbeheersing. Maar daarnaast is er is er nog iets anders aan de hand. Met name sinds de val van de Berlijnse muur en de ineenstorting van de socialistische regimes in Oost-Europa is in het westen de kritiek op de autonomie van wetenschap en cultuur toegenomen. In

de rivaliteit met de totalitaire regimes van de twintigste eeuw wisten wetenschappers, kunstenaars en intellectuelen in westerse democratieën een verdergaande mate van autonomie te verwerven. De vrije kunst leek dan misschien nergens naar, in een vrije samenleving hoorde het erbij. Dat hoor je niet veel meer. Integendeel. Ook in de culturele sector klinkt alom de roep om meer markt, om de soevereiniteit van publiekswensen. *Re-thinking Science* is een uitdrukking van dezelfde trend op wetenschappelijk terrein. Ook hier is de machtsbalans kennelijk verschoven ten nadele van de producenten en ten gunste van gebruikers, en dat zijn in dit geval vooral grootgebruikers: ondernemingen en overheden.

Als de studies van Gibbons en zijn mede-auteurs een aanwijzing zijn voor wat we van het nieuwe kennisstelsel kunnen verwachten dan belooft dat weinig goeds. Hun betoog is gehuld in tergende vaagheden en berust op schema's die onberispelijk op een *sheet* passen maar die geheel verstoken zijn van iedere poging tot empirische toetsing. Voorzover anderen zich gebogen hebben over de empirische houdbaarheid van hun beweringen is er overigens weinig steun gevonden voor het idee dat de rol van academische instellingen in onderzoek zou afnemen ten gunste van buiten-academische kennisinstellingen. In een analyse van de ontwikkeling van samenwerkingsverbanden onder natuurwetenschappelijke onderzoekers vonden Benoît Godin en Yves Gingras het omgekeerde: het aandeel van academici is onder auteurs van natuurwetenschappelijke tijdschriftartikelen eerder toe- dan afgenomen (Godin & Gingras 2000).

Ondanks de vage formuleringen en de wankelende onderbouwing, lijkt de visie van Nowotny en Gibbons in beleidskringen aardig ingeburgerd te zijn. De onontwarbare mengeling van descriptieve en prescriptieve uitspraken doet vermoeden dat het daar om begonnen was. De gepresenteerde analyse is vooral performatief: de beweringen zijn niet bedoeld als toetsbare uitspraken, maar als legitimatie van een nieuwe beleidsvisie, als een model dat de bestaande verhoudingen niet wil analyseren maar wil veranderen.

Via de internationale netwerken van beleidsexperts in de OECDE heeft deze visie ook Nederland bereikt. Het voormalige paarse kabinet zag er wel wat in, blijkens de in 2001 gepubliceerde 'Verkenning Onderwijs en Onderzoek in 2010'. Hierin wordt bepleit dat kennisinstellingen voortaan de gebruikers centraal moeten stellen, en wordt kritiek geleverd op de verstarde disciplinaire organisatie van onderwijs en onderzoek, op het gebrek aan 'multidisciplinariteit' en 'pragmatische interdisciplinaire benaderingen', en op de gebrekkige samenwerking met het bedrijfsleven. Opmerkelijk genoeg was het niet het

Ministerie van Onderwijs als wel het Ministerie van Economisch Zaken dat dit pleidooi uitdroeg.

Zo zei de voormalige minister van Economische Zaken Jorritsma bij de opening van het academisch jaar in Utrecht :

Universiteiten zouden gestimuleerd moeten worden om meer aan de kennisvraag van bedrijven te voldoen. De gebruiker centraal plaatsen, noemen we dat in de Verkenning. En we zouden universiteiten hier ook op af kunnen rekenen. Voor Economische Zaken is dit wellicht de belangrijkste beleidsoptie uit de Verkenningen.⁸

Sinds de val van het paarse kabinet is de fakkel overgenomen door de werkgevers. De voorzitter van de werkgeversorganisatie VNO-NCW, Jacques Schraven, verklaarde onlangs dat wetenschappelijke instellingen het als 'hun missie' moeten zien om voor het bedrijfsleven te werken. Zouden ze daar niet toe bereid zijn, dan 'moet de overheid hen hiertoe dwingen'. Schraven heeft het over de noodzaak van 'samenwerking', maar als hij gaat uitleggen wat hij bedoelt blijkt het te gaan om dwang van bovenaf :

Michelangelo was natuurlijk een groot en fantastisch schilder. Maar dat was hij alleen omdat de paus hem vertelde wat hij moest schilderen.*

Afwezige alternatieven?

Tot op heden is er niet veel tegenwicht geboden tegen de tendens om academische instellingen ondergeschikt te maken aan de gebruikersvraag. Toch zijn er in de sociale wetenschappen twee initiatieven geweest die een andere koers hebben uitgezet en die in Nederland te weinig aandacht hebben gekregen. Het eerste was het rapport van de Gulbenkian Commission, een interdisciplinair

8 Zie A. Jorritsma-Lebbink, 'Traditie in vernieuwing', Opening academisch jaar 2001-2002, Universiteit Utrecht.

9 Vraaggesprek met Jacques Schraven, *Het Financiële Dagblad*, 16 december 2002. Na afronding van dit artikel ontstond in *NRC Handelsblad* een discussie tussen Piet Borst, die Schraven de prijs toekende voor de meest onnozele opmerking over wetenschap in het jaar 2002, en Schraven zelf, die zich gedwongen zag veel van zijn eerdere uitslatingen terug te nemen, zie Borst (2003).

en internationaal gezelschap, dat zich onder leiding van Immanuel Wallerstein heeft gebogen over de toekomst van de sociale wetenschappen. Het eindrapport bevat een stimulerende analyse van de ontwikkeling van de sociale wetenschappen, biedt een diagnose van eigentijdse problemen en tekortkomingen en doet enkele zinnige aanbevelingen. De leidraad van het rapport was dat de voornaamste universitaire scheidslijnen hun geldigheid in belangrijke mate verloren hebben. Dit werd beargumenteerd aan de hand van drie dichotomieën waaraan niet meer de betekenis kan worden gehecht die ze lange tijd hebben gehad : de tweedeling tussen historische en niet-historische wetenschappen, tussen nomothetische en ideografische kennismodellen, en tussen de studie van 'beschaafde' en 'primitieve' samenlevingen. De aanbevelingen hadden dan ook alle betrekking op het bevorderen van interdisciplinariteit, bijvoorbeeld door een regel in te stellen dat een bepaald percentage van alle benoemingen niet gebonden zou moeten zijn aan één vakgroep of afdeling, maar aan twee. Hier geen lege beweringen over het opheffen van disciplines en de algehele vervloeiing van alles en iedereen, maar een concreet voorstel tot het bevorderen van transdisciplinaire verbanden.

Het andere initiatief kwam van een eveneens interdisciplinaire groep van Franse academici die op initiatief van Pierre Bourdieu een vereniging oprichtten, de Association de Réflexion sur les Enseignements Supérieurs de la Recherche (ARESER). Net als de commissie van Wallerstein publiceerde de ARESER geheel ongevroegd een boekje, waarin een diagnose wordt gepresenteerd van de malaise in het Franse hoger onderwijs en een groot aantal concrete maatregelen wordt voorgesteld ter verbetering.¹⁰ De bedoeling van het initiatief was om de patstelling te doorbreken in de beleidsvoering tussen machteloze activisten enerzijds en maar halfbegrepen experts en technocraten anderzijds. ARESER wilde een nieuwe positie creëren in het debat, op basis van bestaande kennis en onderzoek, puttend uit eigen ervaringen en uitgaande van een behoorlijke mate van autonomie en zelfbestuur voor het universitaire onderwijs en onderzoek. Net als de groep van Wallerstein gingen ze daarmee in tegen de tendens om het hoger onderwijs alleen nog maar te definiëren vanuit externe belangen en behoeften. Dat is een vruchtbaarder en realistischer

10 Bij de totstandkoming waren vele docenten en onderzoekers betrokken. Als penvoerders traden op: Pierre Bourdieu, de historicus Christophe Charle en de politicoloog Bernard Lacroix, zie ARESER 1997. De vereniging en de in Frankrijk veelbesproken voorstellen zijn een goed voorbeeld van de *Realpolitik* van de rede die Bourdieu voorstond.

uitgangspunt dan de fantasieën van Nowotny, Scott en Gibbons over een nieuw stelsel van kennisproductie. Blijft intussen de vraag waarom – alle clichés over de kennissamenleving ten spijt – in Nederland zo weinig te bespeuren valt van een openbaar debat over het hoger onderwijs, en waarom sociologen en andere sociale wetenschappers daaraan zo weinig hebben bijgedragen.

Literatuur

- ARESER (1997) *Quelques diagnostics et remèdes urgents pour une université en péril*, Paris: Raisons d'agir, 1997.
- Böhme, Gernot (red.) (1978) *Die Gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Borst, Piet (2003) 'Publieke intellectuelen', *NRC Handelsblad*, 8 februari, Repliek van Schraven en een antwoord van Borst in de wetenschapsbijlage, *NRC Handelsblad*, 1 en 2 maart 2003.
- Bourdieu, Pierre (2001) *Science de la science et réflexivité. Cours du Collège de France 2000-2001*, Paris: Raisons d'agir.
- Engbersen, Godfried (2001) 'De alchemie van de samenleving', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 28 (4): 445-471.
- Erlandson, David, E. Harris, B. Skipper & S. Allen (1993) *Doing Naturalistic Inquiry*, London: Sage.
- Felt, Ulrike, Helga Nowotny & Klaus Taschwer (1995) *Wissenschaftsforschung. Eine Einführung*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Gingras, Yves (1995) 'Un air de radicalisme. Sur quelques tendances récentes de la sociologie des sciences et de la technologie', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 108: 3-17.
- Godin, Benoît & Yves Gingras (2000) 'Impact of collaborative research on academic science', *Science and Public Policy*, 27 (1): 65-73.
- Gibbons, Michael, Camille Limoges, Helga Nowotny, Simon Schwartzman, Peter Scott & Martin Trow (1994) *The New Production of Knowledge. The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*, London: Sage.
- Harbers, Hans (2002) 'Wetenschap en samenleving: naar een nieuw contract', *Academische Boekengids*, 33: 4-5.
- Heilbron, Johan (2003) 'A regime of disciplines: toward an historical sociology of disciplinary knowledge', in Charles Camic & Hans Joas (eds.), *The Dialogical Turn. New Roles for Sociology in the Postdisciplinary Age* (in druk).
- Nowotny, Helga (2000) 'The production of knowledge beyond the academy and the market: a reply to Dominique Pestre', *Science, Technology and Society*, 5 (2): 183-194.
- Nowotny, Helga, Peter Scott & Michael Gibbons (2001) *Re-Thinking Science: Knowledge in an Age of Uncertainty*, Cambridge: Polity Press.

- Pestre, Dominique (2000) 'The production of knowledge between academies and markets: a historical reading of the book the new production of knowledge', science, *Technology and Society*, 5 (2): 169-181.
- Prigogine, Ilya & Isabelle Stengers (1993) *Orde uit chaos*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Shinn, Terry (2000) 'Formes de division du travail scientifique et convergence intellectuelle. La recherche technico-instrumentale', *Revue française de sociologie*, 41 (3): 447-473.
- Shinn, Terry (2002) 'Nouvelle Production du Savoir et Triple Hélice: tendances du prêt-à-penser les sciences', *Actes de la recherche en sciences sociales*, 141/142: 21-30.
- Swaan, Abram de (2001) 'De wave is begonnen. Uit de collegeaantekeningen van een getergde gastdocent', *NRC Handelsblad*, 8 september.
- Verschuren, Piet (2002) 'Falende universiteit. Voer voor methodologen', *Sociologische Gids*, 49 (4): 349-370.
- Wallerstein, Immanuel (red.) (1996) *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford: Stanford University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1999a) 'Globalisering of transitie: een lange-termijnvisie op de ontwikkelingsgang van het wereldsysteem', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 27 (2): 145-163.
- Wallerstein, Immanuel (1999b) *The End of the World as we Know it. Social Science for the Twenty-First Century*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wilde, Rein de (2002) 'De industrialisering van kennis', *Sociologische Gids*, 49 (2): 135-157.
- Wilterdink, Nico (1999) 'In deze verwarrende tijd. Cultuursociologie van het postmodernisme', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26 (4): 441-463.